

DOI

УДК 355.4.01(37-11)"09"

Теория и практика на войната: трактатът De Velitatione Bellica и византийската стратегия на Източния фронт през X в.

Част първа: разузнавателни действия и маневриране преди главното сражение

Николай Желев

докторант, Институт за балканистика с Център по тракология „Проф.

Александър Фол“ – Българска академия на науките,

nikolay.zhelev2@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0003-2221-749X

В настоящата работа са разгледани организационните аспекти на византийската военна стратегия и практика и началната фаза на военните действия на т.нар. Източен фронт на Империята през X век както са представени в трактата De Velitatione Bellica. Специално внимание е отделено на промените, които настъпват в имперската защитна система след арабските нашествия в периода VII–IX в. и оформянето на т.нар. фронт по протежението на планинските вериги Тавър и Антитавър в югоизточната част на Мала Азия. Представени са адекватна военно-административна организация, кадрова политика и изграждането на боеспособна провинциална войска в района на Кападокия и планинските вериги Тавър и Антитавър; сблъсъкът между местния аристократичен елит в лицето на византийската фамилия Фока и династията на Хамданидите. Разгледана е възможността авторът на De Velitatione Bellica да е опитен провинциален военен, ромейски аристократ – описаните от него стратегемеи и тактики са използвани от видни представители на ромейския провинциален аристократически елит по границата. Представени са тактики по разузнаване и контра-разузнаване, маневриране и контра-маневриране в началната фаза на кампанията, преди главното сражение.

Ключови думи: Византия, военен трактат, военна стратегия, стратегема, тактика.

**Theory and Practice of War: the Treatise De Velitatione Bellica and the Byzantine Strategy of the Eastern Front in the 10th century.
Part one: reconnaissance and maneuvering before the main battle**

Nikolay Zhelev

Doctoral Student (the Institute of Balkan Studies with Centre of [п1] Thracology "Prof. Alexander Fol" of the Bulgarian Academy of Sciences),
Nikolay.zhelev2@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0003-2221-749X

In the present paper are considered the organizational aspects of the Byzantine military strategy and practice, and the initial phase of the military actions of the so-called Eastern Front of the Empire in the 10th century as presented in the treatise De Velitatione Bellica. Special attention is paid to the changes that occurred in the imperial defense system after the Arab invasions in the period 7th–9th centuries and the formation of the so-called front along the Taurus and Anti-Taurus mountain ranges in southeastern Asia Minor. Military-administrative organization, personnel policy and the building of a combat-ready provincial army in the region of Cappadocia and the Taurus and Anti-Taurus mountain ranges are presented. The clash between the local aristocratic elite in the face of the Byzantine Phocas family and the Hamdanid dynasty. The possibility of the author of De Velitatione Bellica being an experienced provincial, military, Roman aristocrat is considered – the strategies and tactics described by him are used by prominent representatives of the Roman provincial aristocratic elite along the border. Reconnaissance and counter-intelligence tactics, maneuvering and counter-maneuvering in the initial phase of the campaign, before the main battle, are presented.

Key words: Byzantium, military treatise, military strategy, stratagem, tactic.

Седмият век е преломен за Византия. След дълги години на боеве срещу авари, славяни и перси на хоризонта ѝ се задава нова опасност, която, както ще покаже времето, е далеч по-голяма от гореспоменатите, а именно арабите. В края на своето царуване император Ираклий (610–641), след като успява да спаси Империята от ударите на авари и славяни при голямата обсада на Константинопол от 626 г., и да завърши успешно продължилата почти три десетилетия война с Персия (602–628), е изправен пред нова заплаха – арабите-последователи на учението на Мохамед. Изтощена от продължилите десетилетия войни Византия се опитва да устои на новите нашественици, но претърпява съкрушително поражение в битката при Ярмук през 636 г. Последствията от тази битка са катастрофални.

Под непрестанните удари на арабите и в резултат от комбинация от възникнали вътрешни проблеми, спад на бойния дух на военните, некомпетентността на висшето командване и неадекватната отбранителна политика води до това, че в рамките на десет години Константинопол губи Сирия, Палестина, Месопотамия и Египет. Някога велика и огромна, към 642 г. Империята е превърната в жалко подобие на някогашния си облик. Към 650 г. напълно е ликвидирана и политическата самостоятелност на дългогодишния ѝ враг – Персия. На световната карта се появява нова суперсила – Арабският халифат (Nikol et al. 2012, 28–29).

Така във втората половина на VII в. започва формирането на Източен фронт на Византия срещу силите на Арабския халифат. Това не е еднократно действие, а процес, продължил десетилетия. През VIII в. разделителната линия между двете държави вече минава по протежението на планинските вериги Тавър и Антитавър в Югоизточната част на Мала Азия, като по естествен начин е образуван т.нар. източен фронт (Arvites 1983, 219). В този си вид той ще се запази до средата на X век, когато, в следствие на успешните завоевателни походи на войнишките императори Никифор II Фока (963–969) и Йоан Цимисхий (969–976), граница на Империята ще бъде преместена отвъд него.

В настоящата работа ще разгледаме отбранителната стратегия, прилагана от Византийската империя през първата половина на X в., според указанията, дадени във военния трактат *De Velitatione Bellica*.

De Velitatione Bellica (пълно заглавие *De Velitatione Bellica Nicephori Augusti* на гр. *Περὶ Παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βασιλέως*, на български – *За схватките*) (Dennis 1985; Kazhdan 1991, 655) е трактат от 70-те години на X в. Състои се от 25 глави, посветени на отбранителните операции срещу арабите-мюсюлмани на Византийския източен фронт. За негов автор е сочен Никифор II Фока, макар и да нямаме точни доказателства, че е написан именно от самия император. Според съставителя на английското издание на трактата, Джордж Денис, за негов автор може да бъде посочен и Льв Фока, небезизвестният брат на императора (Dennis 1985, 139–140). Според Ерик МкГийр Никифор Фока е съставител на *Praecepta Militaria*, неговите бележки формират основата за *De Velitatione Bellica*, а призивите му за трактат върху кампаниите, водени на Запад, вдъхновяват *De Re Militari* (McGeer 1995, 178). По един или друг начин личността на императора е свързвана с набор от военни ръководства, които в много по-голяма степен взаимно се допълват отколкото припокриват и са изпълнени с ловки съвети.

Оригиналният гръцки текст на трактата е запазен в три ръкописа – *codex Vaticanus graecus 1164 (V)*, *codex Barberianus graecus II 97 (276) (B)* и *codex Scorialensis graecus 281 (Y–III–11) (S)*, всички от XI в. (Rance 2017, p. 290; Dennis 1985, p. 140; Kuchma 2000, с. 130). Два от тях се съхраняват в Рим – V и B, а третият – S, е в Ескориал. Всички останали, запазени до наши дни кодекси, са копия, направени от някои от тези три. Описани и изследвани детайлно от съвременната наука, ръкописите произлизат от един и същ скрипторий в Константинопол през първата половина на XI в. (Dennis 1981, 20–21; 1985, 141–144).

Първото издание на текста е публикувано в Париж през 1819 г. от Карл Хасе и е издадено заедно с „История“ на Льв Дякон, като пълното заглавие на текста е *Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem et liber de Velitatione Bellica*

Nicēphori Augusti. Преиздадено е в Bonn Corpus през 1828 г. За изданието си К. Хасе използва 4 ръкописа (Paris. gr. 2437, 2445, suppl. gr. 26, и Vat. Palat. gr. 393), които са датирани от XVI в (Dennis 1985, 141).

Към момента последното издание е дело на Ж. Дагрон и Х. Михаеску, превод на френски език с коментар от двамата автори, публикувано през 1986 г. в Париж (Dagron et al. 1986). За настоящата работа е използвано изданието на Джордж Денис (Dennis 1985).

В следствие на големите териториални загуби от арабските нашествия във Византия започва процес на реорганизация на отбранителните ѝ способности, в резултат от който се появява т.нар. темна организация (Zhekov 2006, 116–133). Темата (на гр. Θέμα) представлява военно-административна единица, ръководена от стратег (на гр. στρατηγός). За разлика от сложната мрежа от цивилни и военни чиновници, характерна за късноримското провинциално устройство, темният управител – стратегът – изпълнява функциите на съдия, надзираващ събирането на данъците, и главнокомандващ на разположените в темата военни формирования (Kazhdan 2001, 28).

Цялата територия на Империята е разделена на теми. Първоначално, през VII в. в Мала Азия, те били четири – Армениакон, Анаталикон, Опсикион и военноморската Карабизиана. Поради голямата власт, съсредоточена в ръцете на темния стратег и рисковете произтичащи от нея – бунтове против централната власт в Константинопол и нуждата от обособяване на нови, по-малки по-размер теми, през следващите векове се наложило прекрояването на старите теми.. Така в началото на X век темите в Мала Азия вече са както следва: от старата тема Опсикион са създадени Оптиматон, Опсикион и Вукеларион; от Анатоликон – Анатоликон и Кападокия; от Армениакон – Армениакон, Пафлагония, Халдия, Колоней, Харсианон и Севастия; от Карабизиана – Селевкия, Кивириота, островните Самос и Игаон Пелагос, Тракезион, Месопотамия, Ликанда, Леонтоком (Haldon 1999, 81; Ostrogorski 2013, 333).

От късния VIII в. – началото на IX в. темите са допълнени от поредица специални гранични области, които представляват отделни военни структури – т.нар. клисура (на гр. κλεισοῦρα) (Kazhdan 1991, 1132), ръководена от клисуриарх (на гр. κλεισοῦράρχης). Клисурите са създадени от подразделения на темите, които са отделени за нуждите на новата стратегическа политика, състояща се от локално фокусирана отбрана, включваща стратегията на тормоз, залагане на засади и преследване на нахлулия враг. Целта е да се постави в безизходно положение всеки нахлул на територията на Империята. Изключение е правено само за големите нашественически сили. Задачата на тази тактика е да се предотврати ограбването на провинцията и да се направят по-рисковани и по-малко сигурни вражеските нашествия за лесно придобиване на плячка. Създаването на клисурите маркира създаването на отделна стратегия, специално насочена към граничните области и техните териториални, климатични и социални особености. Това предполага, че в Константинопол е осъзната необходимостта от по-голяма автономия на местно ниво. Трябва да отбележим, че, наред със своето военно-административно значение, κλεισοῦρα-та продължава да се използва и като термин за назоваването на отделни проходи и клисури. Джон Халдън дава пример с клисурите на Подандос, северно от Киликийските врати, Селевкия или Кападокия (Haldon 1999, 79).

През първата половина на X в. във византийската защитна система започва последният етап на еволюция в темната организация. Клисурите, за които споменахме по-горе, се превръщат в теми или, както отбелязва Джордж Денис, поне по име стават такива (Dennis 1985, 138). Малката тема (на гр. μικρὰ θέμα), или още арменска (на гр. ἄρμενικὰ θέμα), е ръководена от младши стратег, който е наричан от арменците зоравар. Както самото им название подсказва, става въпрос за военно-административни единици, които са по-малки от старите теми. Те се явяват надградане на клисурата, която се превръща в тема, но с тази разлика, че териториалният ѝ обхват е по-малък, а тя е центрирана около определена крепост, която се явявала ясно очертан геополитически обект. По протежението на Източния имперски фронт те са

наричани фронтови или, както споменахме по-горе, арменски, защото арменците съставляват по-голямата част от местното население или сапреселени там. Затова, за да се различат от старите римски теми, те получават названието арменски (Haldon 1999, 84).

Ще си позволява да направя едно малко отклонение по-въпроса, касаещ населението на т.нар. арменски теми. През X в. има значително движение на имигранти от Армения към Югоизточно и Южна Мала Азия, което води до това, че правителството в Константинопол започва да гледа на тези региони като на „Малка Армения“ (Dagron et al. 1986, 239–245).

След като описахме структурата на военно-административната част от византийската защитна система е ред накратко да изложим и числеността ѝ. Ще дадем за пример числеността и армейския състав на тема Тракезион, като за тази цел ще приложим данните, изведени от Уорън Тредголд (Treadgold 1995, 101). През първата половина на X в. армейският състав на темата наброява 9970 души като линията на командване следва следния ред: главнокомандващ темата стратег, който отговаря за общо 9600 души. След него по линия на командване са четирима офицери с ранг турмах (на гр. Τουρμάρχης), които отговарят за подразделения от по 2400 души всяко т.нар. турми. След тях следват 24 офицери с ранг друнгарий (на гр. Δρουγγάριος), като всеки от тях отговаря за 400 души, които формират т.нар. друнги. Комеси (на гр. ед.ч. κόμης) общо 48 и отговарят всеки за 200 души, които формират т.нар. банди. Има и 5 висши офицерски длъжности, които са съставени от по един офицер, натоварен с различни задължения в темата: комес на шатрата на стратега (на гр. κόμης της κόρτης), хартуларий на темата (на гр. χαρτουλάριος), domestik на темата (на гр. δομέστικος), протомандатор (на гр. πρωτομανδάτωρ) и протоканцеларий.

След изброяването на висшите и част от средните офицерски рангове, ще преминем към останалата част от средните и нисшите. След комесите идва ред на т.нар. кентарси или стотници 96 на брой, които отговарят за 100 души, 192 пентеконтарси, отговарящи за 50 души, 960 декарси, отговарящи за 10 души войници. Така армейският състав възлиза на 1330 офицери и 8640 войници,

което прави общо 9970 души. Така представеният числен състав на темата, нейното командване и подчинените им войници, съставляват структурата на следните военни формирования: главно армейско формирование, т.нар. тема, която е разделена на 4 турми, турма разделена на 6 друнги, друнга, която е разделена на 2 банди, банда, която е разделена на 2 кентархии, кентархия е разделена на 10 контубернии. Това представлява армейската структура и числения състав на т.нар. тема.

Що се отнася до клисурите – малките теми, тяхната численост е около 800–1000 души, като Тредголд дава за пример темите Леонтоком и Ликанда, които били част от тема Севастия (Treadgold 1995, 81).

Редно е да отбележим, че противникът, срещу който воюва Империята на своя Източен фронт през разглеждания от нас период, не е етнически и верски хомогенен. Големият противник е Абасидският халифат, но това автоматично не води до заключението, че мъжете, които воюват срещу Византия, са само араби-мюсюлмани. Както ще видим в следващите редове – движещата сила от другата страна на фронта не е познатата ни суперсила, а владенията на династията на Хамданидите.

В началото на десетото столетие, с упадък на абасидската власт в Багдад, Сирия попада под контрола на силна полубедуинска династия, основана от Хамдан ибн Хамдун в края на IX в. (Canard 1934) Двама братя от тази фамилия помагат за възстановяването на халифа в Багдад след организиран преврат. Единият от тях, Хасан, е възнаграден с титлата Насир ад-Давла (Защитник на династията), а другият, Али, който започва своето царуване в Северна Сирия през 936 г., получава титлата Саиф ад-Давла (Меч на династията). Във византийските извори обичайно е посочван с няколко вариации на истинското си име – Али ибн Хамдун. Той влиза в Алепо през 944 г. и консолидира властта си над Сирия (Dennis 1985, 137). Така емирата в Алепо – буферна полусамостоятелна държава, намираща се между Империята и Халифата, става движещата сила зад нашествията и схватките по Източния фронт на Византия.

Сблъсъкът между Хамданидите, от едната страна, и фамилията Фока, от друга, възплава трактатът, наречен *De Velitatione Bellica*.

Както беше споменато по-рано в текста, театърът на бойните действия между Империята и арабите минава по протежението на планинския масив на Тавър и Антитавър и прилежащите им Киликия, от едната страна, и Кападокия, от другата. Всички те са географски разположени в Югоизточна Мала Азия. За да разберем стратегията, която прилага Империята, трябва да уточним, че най-важната част от фронта са пътищата и, в частност, проходите, през които преминават нашествениците.

Основните пътища, по които поемат арабските мародери от Киликия, за да нахлуят във владенията на Империята земи, през целия период на конфликта между двете страни, а не само през разглеждания от нас X век, са три. През прохода Киликийски врати¹, който се явява главният за проникване във вътрешността на Мала Азия. Като от ключово значение по този маршрут се явява крепостта Лулон (на гр. Λοῦλον), която се намира на висок и труднодостъпен терен, северозападно от прохода, и охранява пътя от владенията на арабите Тарс до византийския Тиана (на гр. Τύανα). Владенията на тази крепост е важно както за арабите така и за византийските, защото от нея до азиатските предградия на Константинопол са само 431 мили, но, както отбелязва Джеймс Арвитес, малка част от вражеските нашествия успяват да достигне до крайбрежието на Егейско море или Босфора. Повечето от тях, следвайки главните пътища, подлагат на плячкосване Ликаония, Исаврия и Кападокия (Arvites 1983, 219).

Вторият основен път за нахлуване е от Ал-Хадат (Адата) през Антитавър към Кападокия. Арабските нашественици се отправят за Кесария Кападокийска (Таркова-Zaimova et al. 2011, 118)², а оттам продължавали на север и на запад като пътят им е към Галатия или Анкира, или към Пафлагония и черноморските

¹Проход в планината Тавър, който свързва ниските равнини на Киликия с Анатолийското плато, минавайки през тесния пролом на река Гьоколюк. Най-високата му кота е около 1000 метра.

² Кесария Кападокийска – родно място на фамилията Фока и център на нейните владения.

пристанища Синоп и Амастрида. Адата контролира северозападния подход към Германикия, прохода към важната крепост Арабисос (Трипотамос) и териториите западно от последния (Arvites 1983, 219–220).

Третият проход, който използвали арабите, е разположен на път, който тръгва от Мелитена, и се намира на десния ръкав на река Ефрат. Оттук, преминавайки през този Антитаврийски проход, нашествениците имали три опции пред себе си: да поемат направо на запад и да стигнат до Арабисос, а оттам към Кесария Кападокийска и Кападокия; да поемат на северозапад към Севастия; и трета – да преминат през горната долина на река Ефрат към Камача и Трапезунд (Arvites 1983, 220).

Така стигаме до един от фундаментите на византийската отбранителна стратегия, описан в трактата *De Velitatione Bellica*, а именно охраната и контролът на планинските проходи по протежението на Източния имперски фронт. Преди да разгледаме този фундамент първо трябва да обърнем внимание на друг ключов фактор, без който е невъзможно да се осъществи охрана и контрол на планинските проходи, а именно събирането на информация – наблюдение и разузнаване.

Когато говорим за охраната и контрола на планинските проходи, пресичащи фронта, то информацията относно разположението и движението на противниковите сили е не просто въпрос от стратегическа важност, а на живот и смърт. Защото ако нашествениците минат незабелязани от имперските стражи и успеят да проникнат във вътрешността – цивилните, тяхната собственост и добитъкът остават на милостта на врага. Ето затова още в първата глава на трактата се посочва необходимостта от наблюдателни постове.

Описаните наблюдателни постове представляват подвижни временни станции, разположени на специално избрано място, което да позволява наблюдение над околността. По възможност постът трябвало да бъде издигнат на високо или трудно проходимо място, ако теренът позволява¹. Станциите са

¹ Предвид, че фронтът минавал през Таврийската планинска система това едва ли е било трудно за изпълнение.

разполагани на 4 мили (приблизително 6296 метра, Dennis 1985, 151. n.1.) една от друга, като при наблюдаване на вражеско движение вестта за него трябвало да бъде предадена по най-бързия начин до следващата такава. Това ставало на бегом, като един от стражите, разположени да наблюдават, поемал към следващата станция. Не са използвани димни или светлинни сигнали, защото най-важното нещо е противникът да не разбере, че е забелязан. Задачата е да се стигне до кавалерийска станция, разположена на по-равно ниво. От нея, с конен вестносец, главнокомандващият следвало да бъде известно за вражеското нашествие (DVB, I, 6–17).

В трактата се подчертава, че мъжете, избирани да извършват тази дейност, трябва да са в добро физическо състояние, компетентни и да познават много добре пътищата. Необходимо е да прекарат 15 дни в наблюдение, затова им се налагало да носят провизии, които да им стигнат за това време (DVB, I, 5–6, 19–20). Изисква се стражите добре да избират районите, които наблюдават. Обичайно това са места, които врагът би избрал за да издигне лагер – на по-равен терен, осигуряващи го с обилно количество вода. Те трябва да наблюдават също така участъците от пътя, където той се стеснява или пресича през речно корито, които го правят труден за преминаване. Ако тези задължения се изпълнявали внимателно и споменатите места са охранявани зорко, то противникът не би могъл да се придвижи, без да остане незабелязан. За да бъде изпълнено всичко това правилно, е важно стражите да не се застояват дълго време на една позиция, за да не бъдат разпознати и пленени от врага (DVB, I, 25–38).

Освен войниците от редовната армия, в охраната и наблюдението на фронта взимат участие и т.нар. акрити (Kazhdan 1991, 47) (на гр. ἀκρίται), които се срещат в изворите и под името apelatai (Kazhdan 1991, 127–128). Те са нередовните военни части, които взимат участие в наблюдението, разузнаването и, когато се налагало, извършват и набези на територията на противника. В следващите редове ще дадем примери за техните действия.

Когато информацията за вражеското нашествие стигне до командването, стражите започват евакуацията на местно население и добитъка му към укрепените места. В трактата е описано, че за тази си задача войниците ще получат помощ от т.нар. *expilatores* (DVB, II, 7–10). Самият термин от латински означава „грабител, обирджия“ и в случая навярно става за хора, които са изпълнявали разузнавателни задачи, но са си изкарвали прехраната също така и с грабежи на противника.

Тук ще си позволя да вметна, че в текста е упоменато, че за охраната и наблюдението са използвани войници от арменски произход от т.нар. арменски или малки теми, които, както казахме по-рано, са разположени по самия фронт. Авторът на трактата споменава, че арменците не са достатъчно надеждни за изпълнението на тези задачи, затова трябва да бъдат изпратени добре подготвени и доверени мъже, които да ги осъществят (DVB, II, 11–19). Тази информация сама по-себе си може да е косвено доказателство, че текстът на трактата е създаден след кончината на император Никифор II Фока който е наследен от своя братовчед и набеден за съучастник в убийството му Йоан Цимисхий който е с арменски произход. Така добавяйки към този факт и начина, по който текстът третира арменците, може да предположим, че авторът на трактата е от фамилията Фока или близък до нея.

След това отклонение трябва да посочим, че след като населението е евакуирано, се дават наставления да бъдат пратени със задачата да разузнаят и, ако е необходимо, да нанесат контра-удар – набег на противниковата територия, т.нар. *trapezites*, или, както арменците ги наричат, *tasinarioi* (DVB, II, 20–25). Трапезитите са леки кавалеристи, които изпълнявали най-различни задачи по фронта, но основната е да събират информация за противника, неговото местоположение и движение. Ако е необходимо, като контрадействие на вражеското нашествие, те трябва да нахлуят на вражеска територия, да се опитат да вземат пленници, които да бъдат разпитани, и да я разорят. За целта трябва да са много добре запознати с пътища и сирийската провинция (DVB, II, 25–31).

Интересното при траpezитите е терминът, който е използван за тяхната военна част, а именно *trapezites*. В Оксфордския речник на Византия на Александър Каждан срещу този термин ще намерим обяснението, че става на въпрос за хора или цели фамилии, които се занимавали със заемане или обмяна на пари и като такива изпълнявали някои имперски задължения (Kazhdan 1991, 250). Можем да предположим, че тези леки конници са от семейства, навярно от местен арменски произход, които срещу заплащане от държавата са изпълнявали задълженията, които описахме по-горе, а именно да бъдат част от т.нар. нередовни военни части, които, заедно с *expilatores*, изпълнявали диверсионно-разузнавателни действия. В този смисъл те се оказват един от ключовите елементи на византийската защитна стратегия.

След като нередовните части са изпратени да извършват диверсионно-разузнавателни дейности, главнокомандващият трябва да събере наличните сили и да се отправи към проходите.

Когато говорим за Източния фронт на Империята, както обяснихме по-горе, той представлява планински, тесен и труден терен на висока надморска височина. При тези особености конницата не може да разгърне своя тактически и боен потенциал, затова тя не участва в блокирането и опазването на планинските проходи. Единственият случай, при който в трактата се упоменава изрично, че и тя може да се включи, е ако противникът разполага с малко сила, в такъв случай командващият трябва да не губи време а да го удари с комбинираните усилия на пехота и кавалерия (DVB, III, 4–10).

Основната идея в оперативното решение е командващият офицер да изпрати наличните си пехотни контингенти, които да блокират пътя, преди противникът да е преминал съответния проход. За да е успешно това начинание, войниците трябва да заемат съответните удобни позиции, които да им позволят да упражнят контрол над пътя и да го задържат. Ако теренът позволява трябва да се разположат от двете му страни и ако могат да бъдат подпомогнати от кавалерията в тези участъци, където последната може да оперира. Ако теренът не позволявал да се направи засада / блокада на пътя от

двете му страни – то пехотинците трябва да заемат следните позиции: тежките пехотинци, въоръжени с копия и щитове, препречват пътя, а зад тях, предпазвайки тила им в центъра и по крилата, на две редици и съответно, ако теренът позволявал, нива, се разполагат леко въоръжени части, снабдени с метателни оръжия – метателни копия, лъкове и прашки (DVB, III, 12–32).

Приложеният тук метод може да бъде определен като психологическо въздействие върху противника. Нашествениците разбират, че техните планове са разгадани и че защитниците се опитват да ги осуетят като организират засади и блокади. По този начин не им се позволява да преминат по избрания от тях маршрут и те могат да се откажат от по-нататъшни действия. А ако случайно решат да продължат и защитниците не могат да се справят с тях, заради численото им превъзходство, то те да бъдат изтощени и обезсърчени да продължат своя поход. За да се реализира тази тактика на изтощение на противника е необходимо да бъдат изпълнени две конкретни задачи, които са описани в трактата.

Първата и може би най-важната – да се контролират наличните по пътя на придвижване на нашествениците водни източници. В тези участъци от него, където се очаква да преминат нашествениците, командващият защитниците офицер трябва да подsigури контрола над изворите или реките, които преминават. За целта трябва предварително да изпрати войници, които да ги окупираат. Като се подчертава, че ако водоизточниците са маловодни не трябва да им се позволява да се размътят (DVB, V, 3–7). Важно пояснение е, че ако в областта няма наличие на извори или реки, то командващият трябва да подsigури частите си с вода, защото това може да ги постави в голяма опасност. За целта е посочено, че особено през летните месеци, всяка част трябва да е снабдена с десет меха с вода, които при евентуално сражение да бъдат готови за ползване от мъжете, които воюват (DVB, V, 7–13). Отрязвайки врага от достъпа до прясна вода, с които да се снабдява – може да го накара да се откаже от по-нататъшно продължаване на похода си.

Втората, не по-малко важна задача е да се охраняват и блокират второстепенните пътища и пътеки. В текста са наречени с терминът *atropoi* като е пояснено, че акритите ги наричат така (Джордж Денис в бележка под линия превежда терминът *atropoi* като пряк път или пътека – Dennis 1985, 157, n. 2; DVB, III, 35). Тези пътеки, ако не бъдат добре охранявани, могат да позволят на противника да заобиколи главният път. Два са възможните варианти, представени пред нас: първият – противникът да успее да проникне през тях и да излезе в гръб на ромеите, като по този начин все смут и страх в редиците им, което да доведе до тяхно поражение. Втори, в които тези пътеки се охраняват зорко и противникът, търсещ обходен маршрут на главния път, прекарва дни в изнурителни преходи, които водят до изтощение и снижаване на бойния дух, които от своя страна биха довели до неговото поражение, ако се стигне до битка с ромеите (DVB, III, 33–44).

В своята „История“, хронистът от X в. Лъв Дякон ни дава пример, в който описаният в трактата сценарий се е случил наистина. През есента на 960 г. хамданидският военачалник Саиф ад-Давла, начело на голяма армия, успява да проникне дълбоко в територията на Кападокия, като успява да подложи на обсада здравата крепост Харсианон, която е и главен център на тема Харсианон. Градът е превзет и плячкосан, гарнизонът му е избит, взети са много пленници (Treadgold 1997, 495). На връщане от успешния поход арабите са пресрещнати от domestika на схолите на запада Лъв Фока, брат на бъдещия император Никифор II Фока, който им устройва засада в прохода Андросос в Антитавър, на път за Киликия. Важно е да направим уточнението, че силите, с които разполага domestikът са много по-малки, отколкото на неговия противник. Така, разигралата се на 8.11.960 г. битка е показателна за тактиката, описана в трактата (<http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7930> посетен на 18.6.2021).

Ето как Лъв Дякон ни описва диспозицията на Лъв Фока: „...той водеше малка и слаба войска, която беше ужасена от успехите на агаряните и техните ежедневни победи. Лъв реши, вместо да заеме най-стратегическите позиции

върху пропастите, да лежи там в засада и да пази пътищата за бягство (Leo the Deacon, History, II, 2). ...варварите трябваше да се струпат заедно в много тесни и груби места, разбивайки техните формации, и трябваше да пресекат стръмния участък всеки доколкото може. Тогава генералът нареди тромпетите да дадат бойния призив, за да накара своите войски да излязат от засадата и да атакуват варварите.“ (Leo the Deacon, History, II, 4; срв. DVB, 3, p. 157, n. 2; Dennis 1985, 139–140).

Едуард Лютуак заключава, че случилото се в последствие е това, за което си мечтае авторът на *De Velitatione Bellica* – тактическа ситуация, в която един мъж може да победи десет (Luttwak 2009, 346).

Изходът от битката е клане – византийците имат предимството да са добре отпочинали, докато техните врагове са изтощени от похода си. Саиф ад-Давла загубва цялата си плячка и за малко не е пленен. По този начин малко хора, какъвто е случаят със силите на Лъв Фока, могат да победят помногброен противник, залагайки и изпълнявайки успешно стратегемата, описана в трактата.

Случаят, който описахме по-горе, показва, че когато противникът навлезе с голяма сила то той може и да не бъде спрял от охраната на проходите, но да бъде победен на връщане, чрез описаната тактика.

В следващите редове ще разгледаме два сценария, в които противникът е успял успешно да нахлуе на ромейска земя. В първия ще разгледаме нападението над противникови кавалерийски части, отделени от централните сили и базовия лагер, а във втория – нападение над самия противников лагер.

В първия случай противниковата конница се отделя от основната формация с идеята да нанесе внезапни удари по населените места във византийската територията, разчитайки, че местните жители не са предупредени за нахлуването и съответно не са евакуирани (DVB, X, 7–11). Основната ударна сила на арабските нашественици се явява бързо подвижната им конница, която, веднъж слязла в равнината, може да нанесе сериозни щети на територията, в която се намира. Когато говорим за по-големи

нашественически сили, обичайно конницата е съпровождана и от пехота, която ѝ помага да премине през трудно проходимите места по пътя, като планинските проходи. Пехотата също така отговаря и за издигането и охраната на базовия лагер, докато конницата извършва плячкосването на територията, в която е нахлула. Такава е обичайната тактика, която прилагат арабите, когато организират своите нашествия с цел плячкосване на ромейската земя. Какви указания са дадените в трактата за такъв случай?

Още преди противниковата сила да е нахлула в Империята, се дават инструкции на отговорните за защитата ѝ, да бъде следена вражеската територия за събиране и движение на големи сили. За целта командващият трябва да изпрати трапезити, които да следят и разузнават по фронта (DVB, VII, 10–14). В трактата е посочено, че арабските сили обичайно се събират през август месец, като сборното им място са Антиохия и Алепо. През този месец бойци от Египет, Палестина, Финикия, Южна Сирия и Киликия се събират на тези места и, подкрепени от местни бойци, се опитват да нахлуят на имперска територия през следващия месец септември (DVB, VII, 4–10). След като става ясно по кои пътища ще поемат нашествениците, стратегът трябва да организира група за следене, която да бъде оглавена от високопоставен и доверен офицер – турмах или такъв с по-висок ранг. Той, начело на група избрани конници, трябва да следи противника и да докладва за всяка негова стъпка (DVB, VII, 23–30). Тук става въпрос за сложен тип военно наблюдение с участието на подвижни отряди, т.нар. кавалерийски разузнавателни разезди. За целта мъжете, изпратени да следят противника, не носят излишен багаж със себе, само най-необходимото като личното оръжие и необходимите провизии за изпълнението на задачата (DVB, VIII, 4–14). В трактата е описано, че за изпълнението на тази специална задача, ромеите са снабдени с т.нар. епаноклибана¹ (Kolias 2012, 64–68) – тъмно голямо наметало, което покрива бронята на войника и им позволява да се придвижат изключително близо до

¹ За повече информация относно епаноклибана и епилорика виж Колиас, Таксиархис. Византийски оръжия. Велико Търново, 2012, с. 64-68; също и Leo, Tactical Constitutions, V, 3; VI, 4.

вражеския лагер, без да бъдат забелязани (DVB, VIII, 24–27). Тези наметала, които предпазвали броните и от атмосферните влияния, са особено подходящи за нощно наблюдение.

Какво представлява споменатото нощно наблюдение? Както споменахме по-горе в текста, стратегът организира група за следене, чиято командване е поверено на опитен офицер какъвто е турмахът. Тази група следи плътно движението на противника, за да може стратегът да бъде своевременно уведомен, ако противникът избере позиция, на която да се разположи на лагер. До падането на нощта наблюдението се води в движение, като патрулите спазват дистанция, за да не могат нашествениците да разберат, че са следени. След като нашествениците се разположат на лагер турмахът и неговата група се установяват в близост до лагериращия противник и започват наблюдение на стационарен обект. Ако врагът избере да лагерира в пресечена местност – планински или полупланински район, турмархът организира скрито нощно наблюдение със спешени патрули от съседните височини (DVB, VIII, 33–35). Патрулите осъществяват визуално и звуково наблюдение на противника. Това позволява той да бъде наблюдаван безпроблемно заради спецификата на гореспоменатия терен.

Ако противниковият лагер е разположен на равно място, това изисква по-внимателен подход. След падането на нощта и под прикритието на специално използваните за задачата наметала (т.нар. епаноклибана), се изпращат четири патрула от по четирима конници. Тяхната задача е да се разположат от четирите страни около вражеския лагер и да следят за движение в него и извън него. Те са в такава близост, че могат да чуят отделни разговори, цвиленето на конете и мулетата (DVB, VIII, 40–44). По този начин при следенето на противника се разчита основно на звуково наблюдение. Отрядите трябва да бъдат сменяни поне веднъж, а по-възможност и два пъти по време на нощното наблюдение. Като по време на смяната им турмахът лично проверява позициите и изслушва докладите им. Когато съгледвачите чуят шумове, които издават началото на поход, то те трябва да се изтеглят, и четирите отряда, и да

докладват на турмаха. Той на свой ред трябва да уведоми стратега по кое време и по кой път поемат нашествениците (DVB, VIII, 51–56).

Всичко, което описахме по-горе, е важно с оглед на това, че стратегът не трябва бъде изненадан от врага и да може да предвиди неговото по-нататъшно движение. Защото научавайки, че от противниковия лагер се е отделила част, която ще плякосва, то той трябва да изпрати незабавно още един офицер с избрани конници (в текстът е използван изразът младши офицер (DVB, IX, 5)). Те трябва да се присъединят към турмаха, който следва противниковата част (DVB, IX, 3–5). Стратегът, заедно с войската, трябва да потегли след офицера, който е изпратен и да ускори марша, за да настигне турмаха. Като той трябва да остане зад турмахът, който следи вражеската колона. Това трябва да се изпълни стриктно, без отклонение и придържайки се към следите, оставени от нея (DVB, IX, 10–14).

След като всичко, което описахме е изпълнено, турмахът трябва да следи за движение в вражеската колона. Ако от нея се отдели група, натоварена със задачата да плякоса района пред нея или да събира провизии, то той трябва да избере три патрула от опитни и способни мъже, които да продължат следенето им. Турмахът трябва да даде точни инструкции на патрулите как да осъществят зададените им заповеди, след което да се върне при частта, която води (DVB, IX, 15–19). Първият патрул трябва да се движи в непосредствена близост до врага, така че да може да го подслушва. Вторият патрул трябва да се движи на разстояние от първия, което да му позволява да го вижда и да бъде виждан от него. Двата патрула не трябва да се приближават по-близо от това – нито да излизат извън полезрение (DVB, IX, 21–24). В пасажа от трактата е пропусната дейността на третия патрул, но от контекста можем да заключим, че тези три патрула представляват първата разузнавателна линия, която поддържа визуален и звуков контакт с противника. Зад тази първа разузнавателна линия трактатът разполага втора разузнавателно-комуникационна линия. Тази втора линия е в състав два патрула от по четирима конници и един патрул от шестима конници, включително двама вестоносци. Първата четворка трябва да остане в

полезрението на третия патрул. Втората четворка съответно в полезрението на първата. За третия патрул, който трябва да следва втория, авторът на трактата казва, че трябва да бъде съставен от шестима души. Двамата, които са в допълнение, трябва да служат за свързка между разузнавателната формация и турмаха, и да му докладват за движението на противника. От своя страна турмахът трябва да докладва на стратега (DVB, IX, 25–30).

Всичко, което описахме по-горе е част от сложния тип военно наблюдение, следене и разузнаване – т.нар. кавалерийски разезди. В описаната схема на действие първият патрул е изпратен в непосредствена близост до врага, трябва да уведоми своевременно турмаха и стратега, ако той забърза или забави ход. Трактатът настоява за спазване на дистанция при водене на разузнаване. Ако врагът забърза втората разузнавателно-комуникационна линия може да изгуби контакт с патрулите от първата разузнавателна линия. Така византийското командване би загубило поглед върху извършващата се операция. Ако пък противникът забави своя ход и командването не бъде своевременно уведомено, то ромейската войска може да се доближи прекалено близо и да бъде забелязана от него (DVB, IX, 30–37). И при двата случая могат да възникнат сериозни проблеми, затова и трябва да се избягват.

В трактата е упоменато, че е стратегът трябва да бъде постоянно информиран за случващото се с противниковата войска. Ако противникът спре, разположи на временен лагер, за да нахрани конете и те да отпочинат, то стратегът трябва да направи същото. Като за целта той трябва да постави наблюдателен пост недалеч от позиция, която е избрана за почивка. Това се прави с цел да не бъде внезапно изненадан от врага (DVB, IX, 40–44). Когато получи вест, че противникът отново е потеглил, стратегът трябва да поднови следенето му. За тази цел в трактата инструкциите са стратегът да изпрати тридесет конника в авангард пред и около основната бойна формация. Авангардът да бъде на разстояние, което да му позволява звукова връзка с основната формация. Зад себе си той трябва да остави офицер с избрани конници, които да формират ариергарда му (DVB, IX, 44–48). Авторът на De

Velitatione Bellica използва термина сака (на гр. *σακα*) за частта, която трябва да формира ариергарда. Джордж Денис отбелязва, че терминът произхожда от арабското *saqat* (Dennis 1985, 173, n.1), което служи за нарицателно на част, която изпълнява такава функция. Всичко, което описахме тук, се прави с ясната идея, че противникът може да е оставил части зад себе си, които да организират засада на пътя на преследващата я ромейска войска. В текста се дава пример с турмах, който не изпълнил предписанието, не подходил с необходимото внимание, и попаднал в такава засада (DVB, IX, 48–56).

От стратегът се очаква да предвиди населените места, които противникът планира да атакува. Преди да настъпи утрото, той трябва съответно да се отклони от пътя и да потърси сигурно място, на което да прикрие войската си. С бърз ход той трябва да се отдалечи от вражеския фланг на около две мили. Като това трябва да се случи, както споменахме по-горе, преди да се е съмнало – защото в противен случай противникът може да забележи облаците от прах и да разбере, че е следен (DVB, IX, 56–62). След това, с малко конници трябва да намери позиция, която да му позволи наблюдението на противниковата сила. Дори и ако от нея се отдели част, която да се впусне в плячкосване, той не трябва да напуска позицията (DVB, IX, 62–66). Това е необходимо защото стратегът трябва да проследи внимателно бойната формация на емира (на гр. του *Ἀμῆρα*)¹.

Пред стратега има две възможности, след като противниковата конница е изпратена да плячкосва близките поселения, намирайки се на разстояние, което ще я остави извън полезрението на основната бойна формация, то той може да строи войската си в съответния боен ред и да нападне основните сили на емира. Като тук трябва да се вземе предвид факта, че вражеската бойна формация вече не е в пълен състав. Ако не се чувства достатъчно уверен, или войската на противника, въпреки напусналата част, е твърде силна, то той трябва да напусне позицията си (DVB, IX, 70–83).

¹ Дали в случая става на въпрос за конкретен емир, както Джордж Денис отбелязва, че навярно в текста се визира *Саиф ад-Давла*, или не няма да бъде разглеждано в настоящата работа.

След като напусне позицията стратегът трябва да се отдалечи от основната вражеска формация. Тайно и по странични пътища, в ускорен марш, той трябва да настигне противниковата част, която е изпратена да плячкосва. Изпълнявайки това, задачата, която стои пред него е да влиза в непрестанни сражения през целия ден с отделните групи, разпръснати да плячкосват, и да ги унищожи. За да може да направи това, стратегът трябва да остави способен офицер с малко конници, който да наблюдава основната вражеска сила и да му рапортува, ако тя потегли на път (DVB, IX, 84–86).

В текста е отделено специално внимание на това какво трябва да направи стратегът ако попадне на голям фулкон (на гр. *φουλκον*), който е изпратен да пази частта, извършваща набега (DVB, IX, 87–88).

Преди да продължим с описанието на тактиката, която трябва да приложи военачалникът, ще отделим малко внимание на т.нар. фулкон. Той представлява укрепена обозна част, натоварена със задачата да осигурява убежище за малките групи, които са изпратени да фуражират или плячкосват. Фулконът ги съпровожда до определеното за целта място рано сутринта, оставайки на тяхно разположение през деня, а вечерта ги ескортира обратно до базовия лагер (Rance 2004, 321–322). Необходимостта от него идва от това, че когато частта се разбие на малки групи и се пръсне из района избран за набега, автоматично се превръща в лесна плячка.

Тактическият прием, който се предлага в трактата при наличието на фулкон, е стратегът да раздели силите си на две. Едната група трябва да влезе в схватка с фулкона, а другата да разпръсне фуражирите. След започването на битката стратегът, с основните сили, трябва да се присъедини към групата, която атакува фулкона. Това той трябва да направи с голяма бързина, а войската му да надава бойни викове и крясъци. При така стеклите се обстоятелства, се очаква врагът да бъде обърнат в бяг и разбит (DVB, IX, 87–94).

Разбира се, в трактата е разгледан и сценарий, в който противникът не е разбит. В такъв случай стратегът трябва да събере войската си, да се оттегли на

подходящо за целта място и да ѝ даде три дена почивка. Всеки ден той трябва да изпраща части, които само ще наблюдават и следят врага и да го известят, когато противникът е приключил с набега и се готви да се изтегли обратно на своя територия. Първото нещо, което стратегът трябва да направи, е да избере способен офицер, който заедно с поверената му пехота да заеме и блокира трудно проходимите участъци от пътя. А той, начело на конницата, с голяма бързина да изпревари противника и да стигне до заетите от пехотата позиции. Така с комбинираните сили и под негово ръководство стратегът трябва да влезе в главната битка с противника (DVB, IX, 99–112).

В настоящата работа представихме организационните аспекти на византийската военна стратегия и практика и началната фаза на военните действия на т.нар. Източен фронт на Империята през X век – така както ги разбира трактата *De Velitatione Bellica*. Накратко изложихме еволюцията на защитната имперска система, която сред крушението, което настъпва през първата половина на VII в., следствие на арабските завоевания, претърпява същностна промяна. Имперската администрация създава адекватна военна-административна организация, кадрова политика и изграждане на боеспособна провинциална войска в района на Кападокия и планинските вериги Тавър и Антитавър. Тази войска, под водачеството на местният аристократичен елит, успява да защити граничните участъци на Империята от непрестанните набези на арабите и по-специално през разглеждания от нас период на династията на Хамданидите, базирана в Алепо. Способните водачи от тази династия като Али ибн Хамдун – Саиф ад-Давла водят десетилетни битки с Империята. Тези битки оформят това, което ние наричаме Източен фронт. Театър на бойни действия е югоизточната част на Мала Азия и по-точно планинската верига Тавър-Антитавър и прилежащите им територии на владяната от арабите Киликия и византийската Кападокия. Този фронт не се установява от самото начало на конфликта между араби и ромеи, а е плод на двувековно въоръжено противопоставяне (Kaegi 1986, 279–303). Всичко това дава военно-политическия контекст на тактическите наставления, дадени от трактата *De*

Velitatione Bellica. Авторът на този текст вероятно е опитен провинциален, военен, ромейски аристократ. Описаните от него стратегеме и тактики са използвани от видните представители на провинциалния аристократичен елит по границата – фамилиите Фока, Куркуа, Малеини, Склири. Описаните тактики по разузнаване / контра-разузнаване и маневриране/контра-маневриране в началната фаза на кампанията, преди главното сражение, са прилагани от местната гранична аристокрация, дори и когато се издигат до високи позиции в Империята; , domestik на схолите на запад Лъв Фока, кесаря Варда Фока и самите императори Никифор II Фока и Йоан Цимисхий,(от фамилията Куркуа). Описаните в текста на трактата сложни военно-разузнавателни и логистични действия могат да бъдат извършени само и единствено от въоръжена сила с известна степен на професионализация. За целта на тази професионализация са създадени различни видове военно-задължено население: акрити, които служат срещу оземляване, трапезити, които служат срещу финансова помощ и арменци, които са подбрани на етнически принцип. Описаните в трактата прийоми за маневриране в пресечена местност са един от основните фактори, позволяващи да Империята да удържи източната си граница в течение на три века.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Arvites, James A. 1983. The Defense of Byzantine Anatolia during the Reign of Irene (780–802). *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, Oxford, s. 219–220.

Canard, Marius, ed. 1934. Sayf al Daula: recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al Daula le Hamdanide, avec annotations. J. Carbonel.

De Velitatione Bellica, 1986. Dagron, Gilbert, Haralambie Mihaescu (eds., trans., comm.) Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963–969). Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, s. 239–245.

Dennis, George T (trans.). 1985. Three Byzantine Military. Washington, D.C., Dumbarton Oaks, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25, 138–175 s.

Des Maurikios, Das Strategikon, 1981. Dennis, George T. *Des Maurikios. Das Strategikon*. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 17, Vienna, s. 20–21.

Haldon, John. 1999. *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565–1204*. Taylor & Francis e-Library, s.79–84.

History, Leo the Deacon, 2005. Talbot, Alice-Mary Maffry, and Denis F. Sullivan. (trans.) *The History of Leo the Deacon: Byzantine military expansion in the tenth century*. Vol. 41. *Dumbarton Oaks Studies*, s. 72–75.

Kaegi, Walter Emil Jr. 1986. *The Frontier: Barrier or Bridge?* in *Major Papers of the 17th International Byzantine Congress*, Washington, DC: Aristide D. Caratzas, 279–303 s.

Kazhdan, A. P., An Uortan Epsteyn. 2001. *Vizantiyskata kultura XI–XII vek promeni i tendentsii* [Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries]. Faber, 28 s. (In Bulgarian).

Каждан, А. П., Ан Уортън Епстейн. 2001. *Византийската култура XI–XII век промени и тенденции*. Фабер, 28 с.

Kazhdan, Alexander P. 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford, Oxford University Press, 47, 250, 655, 1132 s.

Kolias, Taksiarhis. 2012. *Vizantiyski orazhia. Prinost kam vizantiyskoto orazheyno izkustvo (ot negovoto nachalo/kraya na IV v. – do latinskoto nashestvie/1204 g.)* [Byzantinische Waffen]. Veliko Tarnovo, Abagar, 64–68 s. (In Bulgarian)

Колиас, Таксиархис. 2012. *Византийски оръжия. Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало / края на IV в. – до латинското нашествие / 1204 г.)*. Велико Търново, Абагар, 64–68 с.

Kuchma. V. V. 2000. *Dva traktata—odin avtor*. [Two treatises – one author.] *Vizantiyskiy Vremennik*. 59., Moskva, 130 s. (In Russian).

Кучма, В. В. 2000. *Два трактата – один автор*. *Византийский Временник*, 59, Москва, 130 с.

Luttwak, E. 2009. *The grand strategy of the Byzantine Empire*. President and Fellows of Harvard College, 346 s.

McGeer, Eric. (ed., trans., comm.) 1995. Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century. Vol. 33. Washington, DC, Dumbarton Oaks, 178 s.

Nikol, Deyvid, Dzhon Haldan i Stivan Tarnbal. 2012. Padaneto na Konstantinopol. Ustanovyavane na osmansko vladichestvo vav Vizantia [The Fall of Constantinople. Establishment of Ottoman rule in Byzantium]. Veliko Tarnovo, Faber, s. 28–29. (In Bulgarian).

Никол, Дейвид, Джон Халдън и Стивън Търнбъл. 2012. Падането на Константинопол. Установяване на османско владичество във Византия. Велико Търново, Фабер, с. 28–29 с.

Ostrogorski, Georgiy. 2013. Istoria na Vizantiyskata darzhava [Geschichte des byzantinischen Staates]. Prozorets, 153; 333 s. (In Bulgarian).

Острогорски, Георгий. 2013. История на Византийската държава. Прозорец, 153; 333 с.

Rance, Philip. 2004. The fulcum, the late Roman and Byzantine testudo: the Germanization of Roman infantry tactics? *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 44.3, s. 321–322.

Rance, Philip. 2017. The Reception of Aineias' Poliorketika in Byzantine Military Literature. *Brill's Companion to Aineias Tacticus*. Brill, 290 s.

Taktika, Leo VI, 2010. Dennis, George T. (trans.) The Taktika of Leo VI. Washington, D.C., Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49, 74–76, 85 s.

Tarkova-Zaimova, Vasilka, Dimitar Dimitrov i Plamen Pavlov. 2011. Vizantia i vizantiyskiyat svyat [Byzantium and the Byzantine world]. Sofia, Prosveta, 118 s. (In Bulgarian).

Търкова-Займова, Василка, Димитър Димитров и Пламен Павлов. 2011. Византия и византийският свят. София, Просвета, 118 с.

The Battle at the Straights of Andrasus, 960. URL: <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7930> (Date of the application 18.06.2021). Treadgold, Warren. 1995. Byzantium and its army 284–1081. Stanford University Press, 101 s.

Treadgold, Warren. 1997. A History of the Byzantium State and Society. Stanford University Press, 495 s.

Zhekov, Zh. 2006. Vizantiyskite temi – Kontinuitet i Diskontinuitet [Byzantine themes – Continuity and Discontinuity]. *Vizantia, Balkanite, Evropa*. *Studia Balcanica*, 25, Sofia, s. 116–131. (In Bulgarian).

Жеков, Ж. 2006. Византийските теми – Континуитет и Дисконтинуитет. *Византия, Балканите, Европа*. *Studia Balcanica*, 25, София, s. 116–131.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6. 07. 2021 г.